

УДК 101+304.2+378

СУБ'ЄКТ ОСВІТИ І МЕХАНІЗМИ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВЛАДИ

В. М. Скиртчак

У статті досліджені суб'єкти освіти у контексті механізмів дисциплінарної влади. Показана сутність, основні форми прояву і перспективи еволюції дисциплінарної влади як феномену індустріального суспільства. Теоретичним базисом дослідження стали фундаментальні розробки концептуалізації суб'єкта та теорії влади Мішеля Фуко. Досліджено, що метою освіти в індустріальну добу є посилення соціально-економічної корисності та політичної керованості суб'єкта. Саме тому в сучасному суспільстві школа, поряд з в'язницею і казармою, стає найважливішим механізмом дисциплінарної влади-знання. Описані техніки влади, що виявляються через контроль, дисциплінарне управління простором і часом. Доведено, що незважаючи на загальність механізмів зовнішньої суб'єктивації, у людини є шанс звільнення.

Ключові слова: суб'єкт, освіта, влада, дисципліна, соціальний інститут, М. Фуко.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Цінності цивілізації, що засновані на ідеї суб'єкта, не втратили актуальності для сучасного світу і, як і раніше, фундують основні демократичні ідеали і порядок здійснення влади в сучасному суспільстві, попри усі негативні моменти, пов'язані із модерним концептом суб'єкта, якому притаманна тотальна активність. Дискусії зі способів проблематизації суб'єкта виникають, виходячи з абсолютно конкретних завдань введення в дискурс його чергового образу. Так, сучасність демонструє значну кількість різних установок, концепцій, освітніх парадигм, які вимагають його визнання. Зокрема, парадигма суб'єктності виявляється необхідним горизонтом для сучасного освітнього дискурсу як інстанція активності. Виходячи з цього тема суб'єкта знову стала популярною в філософських концепціях останніх десятиліть ХХ ст. – перших - ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор. Серед сучасних концепцій за рівнем теоретичної розробленості і ступенем впливовості

лідують роботи А. Бадью, Ж. Дельоза, А. Турена та інших. Зміна статусу і відновлення суб'єкта співпадають із загальною тенденцією орієнтації на онтологічні основи буття людини у світі у контексті нового вирішення проблем індивідуалізації, практик ідентифікації та влади.

У цьому контексті теоретичною основою для статті стала спадщина видатного французького філософа Мішеля Фуко. Його автентичні роботи, сучасні аналітичні дослідження його спадщини та сучасні освітні реалії склали проблемне поле поданої статті. Крім того, автор звертався до аналізу суб'єкта освіти, здійснений такими вітчизняними авторами, як В. П. Андрущенко, С. Ф. Клепко; окремим аспектам фукольдіанської системи освіти присвячені роботи Г. А. Бейсенової. Здійснюються спроби порівняльного аналізу освітніх ідей М. Фуко та Е. Ільєнкова.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Зазначені дослідження мають переважно історико-філософський характер. Справа ж полягає у розгляді, у тому числі, того, яким чином сучасна влада, використовуючи дисциплінарні механізми у школі, виробляє піднаглядного і передбачуваного суб'єкта.

Виходячи із вищевикладеного, можна говорити про недостатність цілісного аналізу фукольдіанського дослідження суб'єкта освіти у контексті дисциплінарної влади.

Цілі статті (постановка завдання). Метою даної статті є дослідження суб'єкта освіти в контексті дисциплінарної влади у філософії Мішеля Фуко.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Суб'єктивне мислення М. Фуко заміняв побудовою «антропології конкретної людини», яка трансформувалася в особливого роду історичний аналіз і критику ustalених соціокультурних та розумових умов. М. Фуко розглядав соціально-історичне конструювання суб'єктивності як поле соціально-політичної боротьби. Суб'єкт у Мішеля Фуко є подвійним: з одного боку, суб'єкт, підлеглий завдяки контролю та залежності, тобто той, кого проблематично називати суб'єктом, і, власне, суб'єкт, який прив'язаний до своєї ідентичності дякуючи свідомості або самопізнанню [3, с. 143]. І в тому, і в іншому випадках йдеться не стільки про суб'єкта, скільки про форму влади. Під вплив структур влади суб'єкти потрапляють, будучи промовцями, оскільки структура мови спонукає спочатку позиціонувати себе у якості суб'єкта, а потім приписати цьому суб'єкту певну дію,

дотримуючись як встановлених, так і несвідомих правил артикуляції. Суб'єкт мовлення є одночасно і рабом і володарем.

У «Археології знання» Мішель Фуко основне навантаження проблематизації покладає на поняття влади, що надає критичного забарвлення Модерну як за археологічними пошуками, так і за генеалогічними зняттями покривів. Повернення до теорії влади є спробою вирішити проблеми, що постали перед Фуко після того, як у «Порядку речей» він намагався викрити гуманітарні науки виключно дискурсивно-аналітичними засобами. Поняття «генеалогія» він тлумачить наступним чином: «Там, де душа стверджується в чомусь єдиному, де «Я» вигадує для себе певну ідентичність або когерентність – звідси починає генеалогія свої пошуки витоків. Аналіз походження веде до розчинення «Я», через що місце і ситуація його порожніх синтезів починають мерехтіти тисячами втрачених подій [4, с. 89]. У генеалогії Фуко влада є синонімом чисто структуралістської діяльності. Але ця влада повинна одночасно бути і владою трансцендентального породження, і емпіричного самоствердження. Ідея форми влади знаходить своє втілення в стратегії суб'єктивації, яка поєднує як форми суспільної влади, так і практики влади над самим собою. Проблема суб'єктивації є для нас наріжною з огляду на прагнення з'ясування дисциплінарної освітньої стратегії [2, с. 56].

Згідно з М. Фуко, існує суб'єктивація зовнішня і внутрішня. Зовнішня суб'єктивація наскрізь проникає у людину. Протягом довгого часу автентичність суб'єкта встановлювалася через визнання іншими та демонстрацію його зв'язку із ними. Потім автентичність стала встановлюватися дякуючи дискурсу, зверненому на себе. Важливість визнання як процедури індивідуалізації полягає не тільки в тому, що воно ідентифікує індивіда, але і в тому, що визнання є вчинком відповідального суб'єкта-промовця, яке має перевагу перед іншою процедурою ідентифікації, тому що робиться особистісно і публічно [5, с. 58–59]. Ефективними техніками зовнішньої суб'єктивації виступають дисциплінарні техніки влади.

М. Фуко показує, яким чином з 18-го століття впроваджується сучасний тип влади, який базується не на грубій фізичній силі, а на впливі опосередкованому, який здійснюється через постійний нагляд і контроль. Цей тип влади не вдається до тортур і форм публічної страти. Вони замінюються на більш ефективні та надійні раціональні впливи на свідомість суб'єкта. Виникає своєрідна анонімна влада-знання, власні органи суспільства прагнуть знати про суб'єкта більше з метою більш ефективного управління ним. Сучасна

влада є тотальною, раціональною, заощадливою, такою, що створює слухняні тіла. Найяскравішим втіленням нової влади є дисципліна.

Школа при цьому виступає основним інструментом підтримки існуючих суспільно-політичних та соціально-економічних відносин і в цілому є одним з основних інструментів державної влади. Як соціальний інститут в сучасному суспільстві освіта є системою обмеження свободи особистості. Система освіти є одним з найважливіших інструментів функціонування державної влади в сучасній західній цивілізації. Мета освіти в індустріальну епоху полягала в посиленні соціально-економічної корисності та політичної керованості індивіда. В силу даної обставини, влада розглядала інститут освіти як засіб підтримки соціального порядку, забезпечення стабільності та політичної лояльності населення. З цієї епохи школа, поряд з в'язницею, лікарнею, мануфактурою і казармою, стала найважливішим дисциплінуючим механізмом. Переміщення людей в дисциплінарні інститути і нав'язування їм певних режимів стало одним із способів, якими влада проявляє контроль.

Влада має приховані способи управління суб'єктами – освіта є одним з найбільш ефективних. Школа має той же сенс, як і лікарня, суб'єктам якого випливало усвідомити свій стан як патологічний. Саме в просторі раціональної держави та її інститутах створюється безпрецедентна практика нагляду і спостереження, огляду і обстеження у лікарнях, військоматах, в школі і в'язниці. В області відносин між вчителями та учнями, батьками і дітьми превалюють замкнуті простори (інтернати, школи, коледжі), в яких панують закони дисциплінарної монотонності, підпорядкування, дисципліни. Фуко зупиняється на питанні дисциплінарного управління простором, який чітко структурується для розподілу у ньому суб'єктів. Дисципліна уможливує постійну фіксацію місцезнаходження суб'єктів і контролювати їх переміщення. Це отримало назву практика відгородження – існування у суб'єктів своїх стабільних місць, які замкнуті і призначені лише для певних індивідів відрізняються від інших. По суті, школа стала аналогом казарми. Учні відділялися від свого соціального оточення і поміщалися в закриті простори шкіл. Тим самим, згідно з М. Фуко, учнів позбавляли територіальності і виключали з життя суспільства. Зростання шкіл, різних типів навчальних закладів і кількості самих учнів у сучасну епоху також зумовлено потребами посилення нагляду над суб'єктами освіти: «найголовніше – можливість щохвилинного нагляду за поведінкою кожного, бути в змозі оцінювати його, карати, вимірювати його якості і заслуги» [5, с. 29].

Контроль понад простором доповнюється дисциплінарним контролем над часом суб'єкта наглядю. Час дробиться на все менш тривалі інтервали, протягом яких потрібно виконати певну роботу. Прикладом дисциплінування часу виступає іспит і похідні від нього види: контрольні роботи, тести. В аналізі Фуко екзаменації виступають зразком сцієнтифікації навчання і показником процесів «наглядаючої єрархії і нормалізуючої санкції».

Навчальний процес об'єктивує учня, який зобов'язаний продемонструвати потрібні знання. Вчителі, які мають владні повноваження, отримують реальну можливість відсіювання невдалих і необізнаних учнів, ранжирування учнів за рівнем їх розвитку. Навчання як провідний компонент освіти стає машиною придушення і символом влади. Індивід у лікарні, притулку, казармі, школі є не вільним, а, скоріше, об'єктом відносин влади. Якщо раніше вважалося, що входження дитини в доросле життя відбувається доволіно, то у відповідності з виниклою новою концепцією дитинства в суспільстві утвердилося усвідомлення необхідності огороження дитини від різних небезпек – хвороб, невігластва і аморальності. Наслідком цього став той факт, що школу почали розглядати як установу, що повинна захищати дітей від негативного впливу дорослого життя. Тим самим сім'я була віддалена від участі в шкільній освіті дітей. Відбувалася широкомасштабна реорганізація відносин між батьками, священниками, поліцією, педагогами та лікарями. Альтернативою історично сформованої освітньої системи західної цивілізації для М. Фуко є освіта, заснована на принципах особистісної свободи, певний прообраз грецької «освіти – пайдеї».

Сучасна освіта є соціальним інститутом, яка має динамічний процесуальний характер і за своєю природою наділена активністю. У свою чергу, влада є фундаментальною рисою людського буття, що існує не тільки у політичній сфері, а й на рівні процесу освіти, їй притаманні певні позитивні ефекти, що виявляються у конституюванні нею нових практик. Включаючи у сферу освітніх знань та практик нові форми досвіду, влада створює універсальні, інтегруючі аспекти освітніх знань та корелятивних практик смислового горизонту – символічного універсуму, що виступає відносно інституалізованої влади як її легітимація. Сучасна освіта в Україні продовжує розвиватися у межах дисциплінарних матриць, притаманних індустриальному суспільству. Так, сучасна вітчизняна освіта реалізує нормалізуючу санкцію, що передбачає покарання не тільки порушень законів, але і відхилень від норми або невідповідності даному рівню: студент або учень робить провинність кожного разу, коли

виявляється нездатним виконати завдання вчителя. За це вони отримують відповідне покарання, яке повинно усунути відхилення від продиктованої норми. Покарання є лише однією стороною системи контролю, що включає також і заохочення, починаючи від відповідних оцінок, балів, і закінчуючи набуттям студентом або учнем відповідного статусу у освітній єрархії. Дисциплінарна система безперервно ранжирує суб'єктів освіти. Саме в іспиті – найбільш розповсюдженому явищі, яке пронизує сучасну освіту, яскраво продемонстровано поєднання відносин влади і відносин знання. Характеристика влади в освіті розкривається як простір чисельних її вогнищ.

На нашу думку, проблеми сучасної освіти містяться у слідуванні ідеалам, які були проголошені у Новий час. Вихід вбачається у переорієнтації на рекомендації Фуко, який вважав, що найкращу основу для дій являє соціально-історично обумовлений контекст, а не фіктивні універсальї, якими б нормальними вони не здавалися. Тобто, наша соціальність і історія – єдина основа, яку ми маємо, єдиний твердий ґрунт під ногами. Сучасна освіта у цілому несумісна з новими засобами здійснення влади, засобами, які застосовуються на всіх рівнях і у формах, що виходять за межі держави та її апарату. Сучасна система освіти не може забезпечити рівність, свободу, навіть якщо створена з цією метою. І навряд чи свобода може перемагти, нав'язуючи людям абстрактні теоретичні норми чи «правильне» мислення. Навпаки, історія показала жажливі приклади того, як саме ті норми, які повернули свободу в теоретичні формули і розглядали практику як соціальну інженерію, тобто як епістематично виведене уміння, виявилися найбільш репресивними. Фуко прагне зосередити більше уваги на конкретній боротьбі навколо законів певного суспільства: як ці закони інтерпретуються, як вони реалізуються в конкретних інститутах, у тому числі і освітніх, і, як можна змінити ці інтерпретації і їх практичну реалізацію. Фуко критикує інститут освіти, який здається нейтральним і незалежним, щоб шляхом боротьби відбувалося формування суб'єктів освіти через внутрішню суб'єктивіацію.

Поряд з процесами, які формують індивіда в якості об'єкта докладання різноманітних технік влади, Фуко досліджує і внутрішні фактори, що дозволяють індивіду визначитися по відношенню до зовнішнього світу, тобто стати суб'єктом своїх власних дій, бажань, цілей і т. ін. У цих процесах суб'єкт виступає активним початком, тоді як в процесах зовнішньої суб'єктивіації він являє собою лише крапку перетину різноманітних практик влади. Термін «суб'єктивіація» дозволяє Фуко уявити процес становлення суб'єкта як вільного і відповідального індивіда,

у вигляді складного механізму, що реалізується в просторі взаємодії з Іншим.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Фуко показує, що становлення суб'єктивності не є процесом рефлексивно-пізнавальним, але в основі своїй практичним, детермінованим не стільки силою власного розуму індивіда, скільки тією соціальною практикою, до якої він включений. Більш того, становлення індивіда як суб'єкта є багатостороннім і багатоплановим процесом, в результаті якого з'являється не єдиний самототожний суб'єкт, але суб'єкт множинний, внутрішньо розчленований, завдяки тим практикам і технікам, які визначали його, або завдяки яким він визначався сам. З цієї точки зору суб'єктивність можна розглядати в якості точки докладання практик і технік влади. Проте людина все ж не детермінована ними повністю. М. Фуко зазначає, що там, де з'являється влада, виникають і стратегії опору; там, де ще залишається людина, присутня і надія, мотивуюча дію. Усвідомлюючи себе затягнутою у складний механізм суб'єктивації, «людина може сподіватися лише на процес звільнення, але ця надія обумовлює спрямованість всіх його подальших дій: або на деконструкцію зовнішніх політико-когнітивних структур (революцію, критику), або на відшукування адекватної форми ставлення до самого себе (філософію)» [5, с. 26].

Література

1. Бейсенова Г. А. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования // Образование и насилие. Сборник статей / Под ред. К.С. Пигрова. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского Государственного Университета. – 2004. – С. 212-226.
2. Голенков С. И. Понятие субъективации Мишеля Фуко // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2007. – № 1. – С. 54-66.
3. Ильин И.П. Мишель Фуко – историк безумия, сексуальности и власти / Ильин И.П. // Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.: Интрада, 1996. – С. 51–94.
4. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.
5. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – М.: Ad Marginem, 1999. – 460 с.
6. Silvonon Jussi. Iylenkov and Foucault-Paradoxes and Impossible Connections // Evald Iylenkov's Philosophy Revisited. Proceedings of the Iylenkov simposium in Helsinki 7th-8th September 1999. Edited by Vesa Oittinen. Helsinki: Kikimora Publications, 2000, pp. 96-109.

СУБЪЕКТ ОБРАЗОВАНИЯ И МЕХАНИЗМЫ ДИСЦИПЛИНАРНОЙ ВЛАСТИ

В. М. Скиртач

В статье исследованы субъекты образования в контексте современных механизмов дисциплинарной власти. Показана сущность, основные формы проявления и перспективы эволюции дисциплинарной власти как феномена индустриального общества. Теоретическим базисом исследования стали фундаментальные разработки концептуализации субъекта и теории власти М. Фуко. Исследовано, что целью образования в индустриальную эпоху является усиление социально-экономической полезности и политической управляемости субъекта. Именно поэтому в современном обществе школа, наряду с тюрьмой и казармой, становится важнейшим механизмом дисциплинарной власти-знания. Описаны техники власти, проявляющиеся через контроль, дисциплинарное управления пространством и временем. Доказано, что, несмотря на всеобщность механизмов внешней субъективации, у человека есть шанс освобождения.

Ключевые слова: субъект, образование, власть, дисциплина, социальный институт, М. Фуко.

EDUCATION SUBJECT AND MECHANISMS OF DISCIPLINARY POWER

V. M. Skyrtyach

Subjects of education in the context of modern mechanisms of disciplinary power are studied in the article. The essence, basic forms of manifestation and perspectives of the evolution of disciplinary power as a phenomenon of industrial society are shown. The fundamental development of the subject conceptualization and the theory of power M. Foucault became the theoretical basis of the study. It is shown that the purpose of education in the industrial age is to strengthen the socioeconomic utility and political manageability of the subject. That is why, in modern society, the school, along with the prison and the barracks, becomes the most important mechanism of disciplinary power-knowledge. Techniques of power, manifested through control, disciplinary management of space and time, are described. It is proved, that, in spite of the universality of the mechanisms of external subjectivity, a person has a chance of liberation.

Key words: Subject, education, power, discipline, social institute, M. Foucault.

Скиртач Віолета Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних та правових наук Донбаського державного педагогічного університету (Слов'янськ, Україна). E-mail: Skirtachv5@gmail.com

Skyrtach Violeta Mykhailivna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Philosophy Department at Donbass State Pedagogical University (Sloviansk, Ukraine). E-mail: _Skirtachv5@gmail.com